

ще більшою мірою країна селян і хліборобів, ніж Росія». Яскравий індивідуалізм селянина став на перешкоді спробам запровадження соціалізму в різних формах. Критикуючи «адептів наукового соціалізму», дивувався абсурдності їхніх намірів, які, зазначав слушно, нічого спільного з істинним соціалізмом не мали. «Прищепити цьому селянству ідеологію міського робітника, притягти його до комунізму, перетворити в прибічника диктатури пролетаріату, це – висловлюючись цілком об'єктивно – визначало б утворити насильство над історичними і соціальними законами, над душею народу». І – радикальний висновок: «Для українського селянства комунізм і диктатура пролетаріату такі ж вороги, як і гетьманщина, як і земельне панство. Зазначаю це просто як факт, як явище природи».

Як наслідок – глибоке розходження з точки зору етнічного складу населення та його національних симпатій між українським селом та українським містом. Неукраїнський характер великих міст, що виявляли спротив автономістсько-федералістським домаганням Центральної Ради.

Федералізм як шлях компромісу, як форма державності. Теоретична можливість федерації як з Московщиною, так із західнослов'янськими землями.

Потреба в реалізмі політичних рішень. Зокрема, зауваження про те, що «питання про федерацію...неможливо вирішувати на підставі шаблонних партійних програм та кабінетних проєктів. Скласти федерацію лише розпорядженням влади, висунутої на поверх життя тимчасовою хвилею революційного чи реакційного руху, не важко, але така федерація... не може мати поважного значення й необхідної сталості та тривалості. Її так само легко зламати і знищити, як і встановити. Федерація паперова, нав'язана зовні, яка не відповідає бажанням і настроям широких мас людності, ...не може вирішити питання про українську державність і спокою нам не дасть, бо з нею будуть невпинно боротися не тільки організовані елементи країни, але й сам народ...», - передбачав Саліковський.

Після поразки української революції жив в еміграції у Варшаві, де редагував газету «Українська трибуна» (з березня 1923 – «Трибуна України»). Друкувався у виданнях «Діло», «Молода Україна» та інших. Працював як лектор в таборах для інтернованих українських вояків УНР в Польщі.

Знайшов нову сферу докладання творчих здібностей – на терені літератури для дітей, підготувавши до видання книгу «Що треба знати кожному. Енциклопедія для дітей та для самоосвіти» (підґрунтям якої став переклад книги американського педагога Е.Гульдена, доповнений двома оригінальними розділами самого Саліковського «Історія України» та «Історія української літератури» [13, с. 187].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Саликовский А.Ф. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. - М.: РОССПЭН, 1996. – С.545-547; 2. Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Украинская партия социалистов-федералистов // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. - М.: РОССПЭН 1996. – С.642-643; 3. Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Украинская партия социалистов-федералистов // Программы политических партий России. Конец XIX – XX в.в. - М.: РОССПЭН 1995. – С.279-281; 4. Чикаленко С. Щоденник (1907-1917). – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.; 5. Грушевський МС. Спомини // Київ. - 1989. - №8; 6. Лотоцький О.Сторінки минулого. Ч.2. – Варшава: УНІ, 1933. – 481 с.; 7. Винниченко В. Відродження нації. - Київ-Відень, 1920. – Перевидання. - К.: Політвидав України, 1990.Ч.3. – 542 с.; 8. Чикаленко С. Щоденник. Том II (1918-1919). - К.,: Темпора, 2004. – 463 с.; 9. Чикаленко Л. Уривок з спогадів з років 1919-1920 // Чикаленко С. Щоденник. Том II (1918-1919). - К.: Темпора, 2004. – 463 с.; 10. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – Дніпропетровськ: Січ, 2002. – 334 с.; 11. Саліковський О. Нова Україна (Шлях нашої державності). - К., 1919; 12. Єфремов С. Рец. на книгу: Саліковський О. «Нова Україна (Шлях нашої державності)» // Літературно-науковий вістник. - 1919. Кн.7-9; 13. Сірополко Ст. Праця О.Х.Саліковського на полі дитячої літератури (3 нагоди 5-ої річниці з дня його смерті) // Тризуб. - 1928. - №44.

Н.А. Сорочан

ДІЯЛЬНІСТЬ П.І. ХОЛОДНОГО В ЦЕНТРАЛЬНОМУ АПАРАТІ УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ (1917 – 1921 РР.)

Петро Іванович Холодний – видатний маляр-імпресіоніст, педагог і громадський діяч, який у роки Української національно-демократичної революції відіграв велику роль у відродженні національної школи та формуванні нової системи управління освітою в Україні. Обіймаючи посади товариша (заступника) міністра освіти періоду Центральної ради та Гетьманату П. Скоропадського,

заступника міністра та міністра освіти за часів Директорії, П. Холодний брав активну участь у розробці проекту єдиної школи, проекту плану управління світою та процесом українізації навчальних закладів усіх типів. Вивчення основних напрямів діяльності П. Холодного дає можливість відтворити маловідомі сторінки історії української освіти та культури, а також першого українського центрального органу управління освітою – Генерального секретарства (міністерства) народної освіти.

Розгляд проблеми діяльності П. Холодного в апараті міністерства був започаткований його співробітниками С. Сірополком [1] та В. Прокоповичем [2], які в біографічних нарисах, присвячених вшануванню його пам'яті, подали яскраві характеристики праці в апараті управління освітою. Серед досліджень сучасного етапу української історіографії слід відзначити монографію І. Лікарчука [3], у якій окремо виділяється діяльність П. Холодного в Генеральному секретарстві та Міністерстві освіти в 1917-1921 рр. Короткі відомості цієї сторінки його діяльності мають місце в праці В. Верстюка і Т. Осташко [4].

Мета даної статті полягає в тому, щоб, спираючись на науковий доробок попередників та архівні джерела, розкрити маловідомі аспекти та поглибити окремі напрями діяльності П. Холодного в апараті Міністерства освіти за доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Початок Української революції радикально змінив життя і діяльність директора приватної комерційної школи в Києві П.І. Холодного. В його автобіографії було подано коротку характеристику діяльності цього періоду: «Коли почалась революція 1917 р. – зайнявся справами Української школи, спочатку як член президії «Товариства шкільної освіти», як директор Першої Київської Української гімназії, а потім, з організацією Генерального Секретаріату, як товариш Генерального секретаря освіти, як товариш Міністра освіти, керуючий Міністерством, до 16 листопада 1921 р., коли подався на демісію» [5, арк. 12-13].

Одним із перших кроків П. Холодного на шляху відродження української школи була його діяльність у Товаристві шкільної освіти як товариша голови. Основними завданнями товариства були заснування українських шкіл різних типів, проведення українізації існуючих шкіл, підготовка українських учителів та підручників [6]. Особливе значення мало відкриття 18 березня 1917 р. в Києві першої української гімназії імені Т.Г. Шевченка, директором якої до початку нового навчального року був П. Холодний [7].

Після призначення І. Стешенка на посаду генерального секретаря освіти П. Холодний очолив Товариство шкільної освіти. Під його керівництвом була проведена велика робота з підготовки до нового навчального року. Товариство брало активну участь у проведенні літніх учительських курсів, які відбулися майже в усіх повітах України. Для початкових шкіл були надруковані необхідні українські підручники і термінологічні словники. На другому Всеукраїнському вчительському з'їзді, який відбувся 10-12 серпня 1917 р., П. Холодний виступив з доповіддю «Єдина школа», у якій були визначені основні принципи реформування освіти в Україні [8, с. 4, 7, 18].

Важливою справою влітку 1917 р. було створення першої професійної організації українських учителів – Всеукраїнської учительської спілки (ВУС). П. Холодний очолив тимчасове Центральне бюро ВУС, головним завданням якого була підготовка першого професійного вчительського з'їзду. 13 серпня 1917 р. П. Холодний відкрив професійний з'їзд українських учителів. 15 серпня 1917 р. на з'їзді було обрано постійне Центральне бюро ВУС, до якого увійшов і П. Холодний [9, с. 1; 10, с. 1].

Новий навчальний рік поклав початок діяльності П. Холодного в Генеральному секретарстві освіти. 12 вересня 1917 р., за пропозицією генерального секретаря освіти І. Стешенка, П. Холодний був призначений товаришем (заступником) генерального секретаря освіти [11, арк. 9]. Він взяв на себе провідний напрям реформування школи, а саме очолив комісію, яка розробляла проект єдиної школи в Україні [12, арк. 65зв.]. С. Сірополко відзначив це так: «В ту працю вложив він багато енергії, і в тій праці, як у дзеркалі, відбивається все духове обличчя П. Холодного: глибоке теоретичне знання, багатий педагогічний досвід, натхнення мистецької творчості та палка любов Батьківщини» [1, с. 62].

П. Холодний мав великий авторитет серед співробітників секретарства освіти та українського вчительства. Він завжди був центром об'єднання однодумців у складних ситуаціях, як було під час конфлікту між Генеральним секретарством освіти і Київською шкільною округою [12, арк. 66 зв.]. Після прийняття рішення про необхідність усунути з посад помічника попечителя В. Ліперовського та окружних інспекторів В. Іванова і Ф. Ніколайчика заступник генерального секретаря освіти П. Холодний двічі приходив до попечителя В. Науменка з пропозицією обговорити найбільш толерантні засоби виконання постанови шкільної ради [13, с. 200].

Відповідно до посади П. Холодний проводив значну роботу на засіданнях Генеральної шкільної ради при секретарстві освіти. З 17 січня 1918 р. він був головою на всіх засіданнях шкільної ради [14, арк. 16, 65].

12 – 15 грудня 1917 р. в Генеральному секретарстві освіти відбулася нарада з питань організації професійної освіти. Головою наради було обрано П. Холодного. Резолюції наради визначили основні принципи розвитку професійної освіти. Крім того, було визнано необхідним створити при Генеральному секретарстві освіти Раду професійної освіти, голова якої затверджувався міністром освіти як його заступник [5, арк. 1-2].

Спеціальна комісія, створена Генеральною шкільною радою, розробляла проект плану шкільного управління в Україні. П. Холодний брав активну участь у роботі комісії. 15-20 грудня 1917 р. в Києві відбулася нарада в справі організації народної освіти в Україні. Доповідь «План управління справою освіти на Україні» була прочитана П. Холодним. Делегати наради ухвалили проект плану з поправками, які були внесені при його обговоренні [17, с. 2, 9-10].

Як авторитетний педагог і заступник генерального секретаря освіти, П. Холодний був головою багатьох комісій, які працювали при секретарстві (міністерстві) освіти. З цього приводу міністр освіти В. Прокопович відзначав: «На П.І. в міністерстві лежала вся організаційна справа, вся внутрішня робота, він головував у безлічі комісій, направляв їх працю в одне річище, підготовлював законопроекти» [2, с. 48]. Так, наприклад, П. Холодний був головою комісії з розподілу шкіл між окремими національностями, з реорганізації «інституту шляхетних дівчат» у звичайну школу, з розробки програми російської мови в єдиній школі тощо. [18, арк. 1-7; 19, арк. 1-2; 20, арк. 26].

Значне місце в роботі П. Холодного в міністерстві займала Рада міністра освіти, яка була створена у березні 1918 р. Він був членом Ради і брав участь в обговоренні та вирішенні найважливіших проблем діяльності департаментів і відділів Міністерства освіти [21, арк. 125].

Під час евакуації Центральної ради і Ради народних міністрів з Києва П. Холодний не встиг виїхати і був змушений переховуватися. С. Русова писала про ці дні так: «Через те, що Затонський був слухачем П.І. Холодного в Київській політехніці, ми прохали його дати нам слово, що проти Холодного не буде зроблено нічого злого. І справді, Холодний міг більш-менш відкрити своє інкогніто і ніхто до нього не присікався» [22, с. 147].

З поверненням до Києва Рада народних міністрів, постановою від 10 березня 1918 р., звільнила від виконання обов'язків міністра освіти П. Христюка і доручила П. Холодному виконувати обов'язки міністра освіти УНР. Але вже 24 березня 1918 р. міністром освіти був призначений В. Прокопович [23, арк. 27].

Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського призвів до деяких змін у керівництві Міністерства народної освіти, зокрема, міністром освіти 3 травня 1918 р. став м. Василенко [24, арк. 6-7]. У спогадах Л. Білецького є коротке повідомлення про вибір заступника міністра освіти: «М. Василенко дав дуже хорошу оцінку діяльності Петра Івановича і заяву, що коли П.І. захоче, буде залишений на попереднім своїм становищі» [12, арк. 67]. 15 травня 1918 р. товаришем міністра освіти був призначений П. Холодний [24, арк. 17].

Генеральна шкільна рада продовжувала свою роботу, на її засіданнях, як і раніше, був головою П. Холодний. Протягом травня-червня 1918 р. на її зборах розглядалися питання реорганізації Генеральної шкільної ради, призначення повітових та губернських комісарів освіти та ін. [25, арк. 3, 8-11, 14, 16, 20, 22].

Міністр освіти м. Василенко відновив роботу з розробки нового проекту плану управління освітою в Україні. Була організована спеціальна комісія під головуванням В. Науменка, яка розробила «Тимчасовий закон про управління шкільними справами на Україні». Членом комісії був і П. Холодний, який брав участь майже у всіх засіданнях комісії [26, арк. 24, 35, 39, 46, 49, 53, 59, 77, 81].

П. Холодний, як заступник міністра освіти, залишився членом Ради міністра, активна робота якої розпочалася восени 1918 р. Протягом жовтня-грудня 1918 р. розглядалися питання про педагогічні ради у середніх школах, про перегляд правил курсів для дорослих, про трудову та професійну освіту [27, арк. 8, 11-13]. Важливою подією для П. Холодного в цей період було відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, де він виступив з вітальним словом від Міністерства народної освіти і мистецтв [1, с. 65].

Під час перебування на посадах міністра освіти П. Стебницького та В. Науменка незмінним заступником був П. Холодний. Водночас, наказ В. Науменка про залучення учнівської молоді до боротьби проти військ Директорії змусив П. Холодного подати у відставку. 2 грудня 1918 р.

.....
П. Холодний за власним бажанням звільнився з посади товариша міністра освіти. Його звільнення було затверджено П. Скоропадським [28, арк. 101].

14 грудня 1918 р., до прибуття Директорії, у Києві був створений тимчасовий орган влади – Рада комісарів. П. Холодний, як комісар освіти, розпочав свою діяльність з наказу від 16 грудня 1918 р. про відновлення занять у старших класах середніх шкіл [27, арк. 1]. З метою не допустити у подальшому учнів середніх шкіл до участі у воєнних діях при Міністерстві освіти і мистецтв була створена спеціальна комісія [27, арк. 1]. Діяльність П. Холодного була спрямована на організацію управління та відновлення навчання в школах.

Виконуючи рішення Українського революційного комітету Києва та Ради комісарів, П. Холодний підписав наказ від 17 грудня 1918 р. про тимчасове припинення виконання законів і розпоряджень гетьманського уряду з 15 листопада 1918 р. до особливого розпорядження [30, арк. 1-2зв.].

На засіданні директорів і віце-директорів департаментів міністерства 24 грудня 1918 р. П. Холодний запропонував вважати ці збори нарадою при міністрі освіти. Для розробки нового законопроекту про шкільне управління була створена комісія, яка повинна була взяти за основу проект плану 1917 р. та окремі аспекти «Тимчасового закону...» 1918 р. [31, арк. 1, 3, 5, 6-16].

26 грудня 1918 р. в новому складі Ради народних міністрів виконуючим обов'язки міністра освіти був призначений П. Холодний [32]. Саме він виступив з вітальним словом до Директорії на урочистому засіданні Українського національного союзу 19 грудня 1919 р. [1, с. 65]. Наказом Директорії проф. І. Огієнко був призначений міністром народної освіти з 5 січня 1919 р. [33, арк. 91-92, 99]. За повідомленням І. Огієнка, саме у ці дні Директорія УНР запропонувала йому звільнити з посади заступника міністра освіти П. Холодного «за бездіяльність і нездатність до адміністраційної праці». Але міністр освіти відмовився виконувати таке безпідставне звинувачення [34, с. 65].

Під час перебування Міністерства освіти і мистецтв у Києві П. Холодний працював над підготовкою нового проекту управління освітою, брав участь у засіданнях наради при міністрі освіти, займався розробкою реконструкції Генеральної шкільної ради та ін. [31, арк. 6-12, 13-16, 21, 23].

28 січня 1919 р. частина урядовців на чолі з І. Огієнком виїхала разом з урядом до Вінниці, а з 22 лютого – до Кам'янця-Подільського [34, с. 67; 34, арк. 16]. Найважливішими здобутками цього періоду можна вважати завершення роботи на проектом плану управління освітою в УНР, який був затверджений Директорією 24 лютого 1919 р., та розробку законопроекту про безкоштовне і обов'язкове початкове навчання, затвердженого 12 квітня 1919 р. [36, арк. 38-42; 37, арк. 15-16].

У складних умовах перебування Міністерства освіти і мистецтв у Рівному та Коломиї його очолював А. Крушельницький, який був призначений наказом Директорії від 25 квітня 1919 р. [27, арк. 29]. Після переїзду міністерства до Кам'янця-Подільського А. Крушельницький 25 липня 1919 р. подав у відставку, доручивши керівництво справами Міністерства освіти заступникові П. Холодному: «Виходячи із складу Кабінету Міністрів ... я передаю Вам провід в Міністерство освіти і прошу Вас заступати інтереси Міністерства освіти в Раді Міністрів» [27, арк. 35; 37, арк. 11-13].

У Кам'янці-Подільському була завершена робота над першою частиною проекту єдиної школи в Україні, провідна роль у якій належала П. Холодному. Він був присутнім на засіданнях комісії з усіх предметів, які розробляли програми для єдиної школи. Для остаточного розгляду проекту була створена комісія з 29 осіб на чолі з П. Холодним, яка переглянула всі програми і внесла відповідні зміни в розклад годин. Після розгляду Радою міністра освіти проект єдиної школи був відредагований і підготовлений до друку [38, арк. 55-62]. Перша частина проекту єдиної школи була надрукована в Кам'янці-Подільському в 1919 р. [39]. Як відзначив В. Прокопович, «Ухвалений Радою міністрів законопроект про єдину школу – школу сучасну, національну, справжню народню, – це діло його життя. Це пам'ятник найкращий його творцеві – П. Холодному» [2, с. 48].

У листопаді 1919 р. наступ більшовиків та окупація Польщею частини українських земель змусили уряд прийняти рішення про евакуацію та розпуск усіх урядових структур [34, с. 57]. Міністерство освіти відновило свою діяльність у квітні – на початку травня 1920 р. Міністром освіти з 26 травня 1920 р. був призначений П. Холодний [3, с. 96].

Коротке перебування Ради народних міністрів у Кам'янці-Подільському в листопаді 1920 р. було присвячене підготовці до евакуації [40, арк. 129-129зв.]. Міністерство народної освіти відновило роботу в Тарнові, де перебував уряд [1, с. 67]. За відомостями П. Холодного, станом на 1 січня 1921 р. 37 службовців одержували утримання в Міністерстві освіти, а 31 грудня 1921 р. в його складі залишилось 8 урядовців [41, арк. 17].

Одним із важливих напрямів діяльності Міністерства освіти в Тарнові було завершення розробки статуту єдиної школи. 17 червня 1921 р. Рада Республіки ухвалила статут єдиної школи й висловила подяку міністрові освіти П. Холодному за активну участь в його підготовці [1, с. 66]. Протягом 1921 р. Міністерство освіти розробило 24 законопроекти і постанови щодо асигнування на різні потреби освіти і культури, 18 з яких були ухвалені Радою Республіки та затверджені Головою Директорії. Але в складних умовах еміграції більшість затверджених законопроектів не була реалізована за відсутністю коштів. Українські гімназії для дітей біженців у Тарнові та Ченстохові утримувалися коштом Міністерства освіти, яке здійснювало догляд за навчальним процесом [41, арк. 18 зв., 20-21].

Міністерство освіти піклувалося також про надання допомоги українським студентам і викладачам вищих шкіл, які емігрували з України [41, арк. 18-18зв., 20; 42, арк. 20-20зв.]. Велику увагу П. Холодний приділяв проведенню культурно-освітньої діяльності в таборах інтернованої армії УНР [41, арк. 17зв.-18].

С. Сірополко так охарактеризував завершення діяльності П. Холодного в Міністерстві освіти: «В уряді У.Н.Р. П. Холодний пробував до кінця 1921 р., коли вирішив залишити становище міністра освіти, щоб цілковито віддатися малярству та науковій праці» [1, с. 67].

Отже, протягом п'яти років П. Холодний працював на керівних посадах у центральному апараті управління освітою і культурою в Україні. Всю свою діяльність він присвятив відродженню української школи, її реформуванню на нових педагогічних засадах, створенню нової національної системи управління освітою. В Україні та поза її межами він завжди захищав інтереси української школи, українських учителів та студентів. Велика працездатність, відданість справі, професіоналізм і відповідальність, організаторські здібності, уміння відстоювати інтереси колективу, толерантність, високі моральні якості – всі ці риси зробили П. Холодного незмінним керівником Міністерства освіти протягом усього періоду національно-визвольних змагань в Україні.

У подальших дослідженнях поставленої проблеми необхідно поглибити окремі напрями його діяльності в апараті Міністерства освіти на всіх етапах Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сірополко С. Петро Холодний як педагог і освітній діяч // На пошану Петрові Івановичу Холодному (1876-1930): Збірник матеріалів. – Львів, 1936. – С. 59-70; 2. Прокопович В. Пам'яті П.І. Холодного // На пошану Петрові Івановичу Холодному (1876-1930): Збірник матеріалів. – Львів, 1936. – С. 45-52; 3. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: В 2-х т. – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – Т. 1. (1917 – 1943 рр.). – 328 с.; 4. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1997. – 254 с.; 5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1868. – Оп. 1. – Спр. 1; 6. Українське товариство шкільної освіти // Нова Рада. – 1917. – 29 березня; 7. Українська шкільна справа // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – 19 березня; 9. Вісник педагогічно-професійного з'їзду. – 1917. – № 6; 8. Другий Всеукраїнський Учительський З'їзд. Тези докладів, дебати, постанови. Видання Українського Товариства шкільної освіти. – К., 1917. – 39 с.; 10. Там само. – 1917. – № 7; 11. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 19; 12. Там само. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 3; 13. Хроніка // Вільна українська школа. – 1917. – № 3-4; 14. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1; 15. Там само. – Спр. 2; 17. Нарada в справі організації народної освіти на Україні 15-20 грудня 1917 р. Постанови наради земських і міських діячів позашкільної освіти у Києві 12-15 грудня 1917 р. – К., 1918. – 12 с.; 18. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 5; 19. Там само. – Спр. 6; 20. Там само. – Спр. 11; 21. Там само. – Спр. 14; 22. Русова С. Мої спомини. – К.: Україна-Віта, 1996; 23. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 2. – Спр. 1; 24. Там само. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 50; 25. Там само. – Спр. 6; 26. Там само. – Спр. 93; 27. Там само. – Спр. 4; 28. Там само. – Спр. 144; 29. Там само. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 130. 30. Там само. – Спр. 37; 31. Там само. – Спр. 3; 32. Вісник УНР. – 1919. – 25 січня; 33. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 20; 34. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва. 6. Ів. Огієнко – Міністр освіти. 1918 – 1919 // Наша культура. – 1936. – Кн. 1; 35. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 30; 36. Там само. – Спр. 9; 37. Там само. – Спр. 9; 37. Там само. – Спр. 38; 38. Там само. – Оп. 2. – Спр. 140; 39. Проект єдиної школи на Україні. – Кам'янець-Подільський: Накл. Мін-ва народ. Освіти. 1919. – Кн. 1: Основна школа. – 172 с. 40. ЦДАВО України. – Оп. 2. – Спр. 39; 41. Там само. – Спр. 8; 42. Там само. – Спр. 137.

О.М.Завальнюк

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ: РОБОТА ІЗ
ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ РЕГІОНУ (1919-1920 РР.)**